

A „szerepváltó” uralkodónő

Thomas Lau: *Die Kaiserin Maria Theresia*.
Böhlau Verlag, Wien–Köln–Weimar,
2016. 440 oldal

A reformáció 500. és a kiegyezés 150. évfordulója mellett tavaly ünnepeltük Mária Terézia születésének 300. évfordulóját, így várható volt, hogy több életrajz is napvilágot lát a 18. század kiemelkedő női uralkodójáról. A női szerzők, Elisabeth Badinter és Barbara Stollberg-Rilinger mellett a Svájcban élő és Fribourgban oktató egyetemi docensnek, Thomas Launak a tollából is megjelent egy vaskos biográfia.

Kétségtelen tény, hogy Alfred von Arnethnek (1819–1897), a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv igazgatójának 1863 és 1879 között publikált tízkötetes monumentális művével (*Geschichte Maria Theresias*) nehéz versenyre kelni, hiszen ő munkaköréből adódóan a korszakra és az uralkodónőre vonatkozó csaknem valamennyi bécsi forrást ismerhette és olvashatta. Sokszor olyanokat is, amelyeket a múlt viharai már megsemmisítettek. Kötetei nem csupán az uralkodónő életrajzát adják, azokból személye mellett a korszakot és uralkodói tevékenységét is megismerhetjük, továbbá bemutatja a Habsburg Monarchia minden országának és tartományának történetét is. Az előnyként megnevezett forrásbőség azonban egyben hátrány is: a túlzott forrásközpontúság, a pozitivistá szemlélet, a 19. század történetírói eszményeivel párosulva mára már túlhaladottnak tűnhet. A napjainkban újra virágzó biográfiaírás számára Mária Terézia személye tehát kiváltképpen aktuális, jelentősége és hosszú uralkodása miatt pedig ideális és alkalmas alany. Kérdés, hogy Arneth tartalmas műve és számos népszerűsítő életrajz mellett tud-e és miben tud újat nyújtani Thomas Lau biográfiája.

Forrásbázisát tekintve Lau is elsősorban a 19. századi (éppen Arneth által szerkesz-

tett) terjedelmes levélkiadásokra, követjelentésekre támaszkodott, valamint Mária Terézia főudvarmesterének (1765), gróf (majd herceg, 1764) Johann Josef Khevenhüller-Metschnek kiadott naplóját használta, amit a gróf 1742-től vezetett. Ezeket egészítette 18. századi leírásokkal, nyomtatványokkal. Kéziratos forrásait a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv iratanyagaiból veszi, de ezek tematikája meglehetősen szűk: leginkább az udvari események ceremóniáját (*Ältere Zeremonialakten*), kiadatlan leveleket (*Sammelbände*), követjelentéseket (*Staatskanzlei, Preußen*), Arneth hagyatékában fennmaradt iratmásolatokat és a német-római birodalmi levéltár néhány iratát tanulmányozta. Nem állíthatjuk tehát, hogy Lau könyve jelentős mennyiségű ismeretlen forrásanyag alapján készült volna, amely lehetővé tenné az uralkodónő személyének ártértekelését. (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a végjegyzetekben szereplő hivatkozások nem „feloldott”, vagyis a levéltári lelőhelyet teljesen feltüntető formában olvashatók, hanem az Österreichisches Staatsarchiv által is használt nyilvántartási rendszer, a scopeArchiv által megadott rövidített formában. Ez alapján ugyan megtalálhatók a hivatkozott források, de rövidítésjegyzék híján a StK vagy az RK rövidítés olvastán egy kevésbé hozzáértő olvasó csak sötétben tapogatózhat, vajon honnan származik a szerző által közölt adat...) A nyomtatott (vagyis egykorúan kiadott) források jegyzéke három oldalnyi, a felhasznált szakirodalom jegyzéke elég terjedelmes, tizenkilenc oldalt tesz ki, ahol döntő számban német nyelvű munkák, továbbá angol és francia nyelvű művek is szerepelnek (elvétve egy holland és egy magyar nyelvű: Szijártó Istvánnak a magyar diétáról írott könyve). Itt is érzékelhető, mint számos más nyugat-európai szerző műve esetén, hogy a nyelvi korlátok miatt az egykori Habsburg Monarchia országai-

nak nyelvein született szakirodalmi munkák eredményei, megállapításai nem jutnak el az európai történeti köztudatba. Lau is csak három onnan származó szerző munkáját hasznosította, amelyek angolul vagy németül elérhetők. Az imponáló szakirodalom hibákat is rejt magában, névelírással is találkozunk (Malcher Walchnerként szerepel), esetenként pedig a művek besorolása kérdéses. A könyvben mellékletként egy színes térkép, valamint huszonhárom színes kép található (lelőhelyjegyzékkel ellátva), amelyek nem csupán illusztrációként szolgálnak, hiszen Lau felhasználja azokat szövegében is. Egy külön oldalon pedig áttekintést kapunk Mária Terézia életének főbb fordulópontjairól, és a kötetet a történeti személyiségek névmutatója zárja.

Lau nem törekszik átfogó korrajzra, megvizsgálva, hogy Mária Terézia milyen hatást gyakorolt a Monarchia egyes tartományaira és/vagy alattvalóinak életére. A könyv középpontjában az áll, amit a címében is olvashatunk: a császárné Mária Terézia. Az ő személyét, életpályáját és életkörülményeit ismerheti meg az olvasó. Gazdaság- és külpolitikája, művelődés- és belpolitikája éppen csak annyira kerül említésre, amennyire az a személyiségének alakulásában vagy átalakulásában szerepet játszott. Az olvasó tehát ne várja Mária Terézia korának és negyven évnyi uralkodásának összefoglalását, minden szempont felvonultatását. A szerző az 1717-ben született főhercegnő életének állomásaira és szükségszerű változásaira fűzi fel mondanóját, így bizonyítva azt a tételét, miszerint Mária Terézia életének hatvanhárom és uralkodásának negyven éve alatt sok átalakulásra, alkalmazkodásra volt képes, újabb és újabb szerepeket öltött magára, és vált meg régiektől vagy változtatta át azokat ahhoz, hogy a 18. század újabb „kihívásainak” megfelelhessen.

E szerepváltások megfoghatók a könyv (leginkább kronologikus) felépítésében és a fejezetcímekben is, amelyek mint kis emblémák jellemzik az uralkodónó éppen aktuális helyzetét, feladatát, állapotát: „A Habs-

burg-ház utolsó sarja”, „A leánygyermek”, „Az örökös”, „A királynő”, „A feleség”, „A harcos”, „Az özvegy”, „A matriarcha”, „A reformer”, „A haldokló”. Az uralkodónó újabb és újabb szerepkörével jellemzett alfejezetekben a szerző alaposan körbejárja Mária Terézia személyét. Bizonyos jelentősebb témákat érthető módon nem lehetett ilyen címkékkel ellátni, így az udvari életről, a szórakozásról, a ceremoniális előírásokról és azok változásairól külön fejezet szót. Ugyanígy külön fejezetbe kerültek az uralkodónó azon változtatási kísérletei, amelyekkel igyekezett alattvalóit és azok életét jobbítani. E ponton érthető módon előtérbe kerültek a belpolitikai témák: vallási türelmetlensége, a zsidókkal szembeni intézkedései vagy a vámpírhit elleni fellépése.

Lau a Németországban elterjedt kultúrtörténeti módszertan szerint vizsgálja a királynőt, tetteit és tevékenységét. Eszerint a döntések és események tartalma mellett vizsgálni kell azok folyamatát és az abban résztvevőket, az egyes érdekcsoportokat, az erőviszonyok megértéséhez pedig elengedhetetlen a reprezentáció elemzése. A szerző teljes mértékben igyekszik megfelelni e követelményeknek, és ezzel szorosan kapcsolódik a jubileumi év során rendezett konferenciák és kiállítások „hívószavaihoz”, kulcsfogalmaihoz: „*Mythos*”, „*Insenierung*”, „*Selbstinszenierung*”, „*Repräsentation*” – csupa olyan fogalom, amelyeket Lau előszeretettel alkalmaz könyvében. A reprezentációt Lau is mint színpadi „művet”, megrendezett tevékenységet (*Inszenierung*) fogja fel és mutatja be, amelyben a történeti alakok különböző szerepeket (*Rollen*) játszanak, erre a célra kialakított különféle helyszíneken (színpadokon, *Bühne*) lépnek fel a közönség (*Publikum*) előtt. Különösen jól mutatja ezt a *Das Spiel der Königin* című alfejezet és annak szóhasználata. Ebben Lau részletezi és egyben színházi szakkifejezésekkel írja le a királynő első bécsi „fellépését” (*Auftritt*) új „rendezőként” (*Regisseurin*) a nagy „Habsburg-uralkodói színházban” (*das große habsburgische Herr-*

schaftstheater), amely „színjátékot” (*Schauspiel*) a közönség (*Publikum*) előtt adták elő. (48–49. old.) Az olvasó nem csupán az udvari ceremóniák részletes leírása és értékelése során találkozik ezekkel a kifejezésekkel, hanem csaknem mindegyik fejezetben előbukkannak (például, a teljesség igénye nélkül: *Statisten*: 21. old.; *Bühne*: 18., 21., 154., 157., 168. old.; *Spiel, Schauspiel, Spektakel*: 27., 29., 48–49., 161., 168., 180., 192., 214., 262., 375., 379. old.; *Spielräume*: 74–77. old.; *Inszenierung*: 35., 38., 81., 98., 101–104., 161. old.; *Regie, Regisseur, Regisseurin*: 40., 48., 236. old.; *Rolle*: 234., 236., 364. old.; *Parkett*: 228., 236., 375. old.; *choreographieren*: 379. old.).

Igen tetszetős ez a fajta elbeszélési és vizsgálati mód – ugyanakkor számos esetben erőltetettnek tűnik. Az uralkodónő, a császár, a tanácsadók tettei mögött ugyanis minden esetben hátsó szándékot, érzelmi kötődést létrehozó manipulációt, az emberi interakciók tudatos befolyásolását és irányítását feltételezi – akik akár még egymás előtt is szerepet játszanak (76. old.), sőt az uralkodópár még a harmóniát is csak megrendezi és szerepüknek megfelelően eljátszsa (101–104. old.), de szó esik álarc-cseréről (168. old.), színlelésről és megtévesztésről is. A szerző Mária Terézia uralkodói tevékenységéről tett megállapításai egyértelművé teszik, hogy mindent szerepjátéknak tulajdonít, kijelentései ezért időnként nélkülözik a történeti megalapozottságot. Esetenként az egyes reprezentációs elemeknek olyan jelentőséget tulajdonít, amely nem tükrözi a valóságot. Például az 1740. októberi bécsi uralkodói megjelenésekor Mária Terézia – Lau szerint – azért nem akart lóháton vonulni („amazon módjára”), mert így gondoskodó és Szűz Máriához hasonlatos fejedelmnének tűnt, aki az ország fegyveres védelmét a férfi alattvalóknak engedi át. A valóságban azonban azért vitték az uralkodónőt hordszékből (ami kétségkívül figyelmet és bámulatot keltett), mert Mária Terézia négyhónapos terhes volt, és feltehetően nem kívánt koc-

káztatni (hátha éppen fiúgyermekkel várandós).

Lau állítása szerint Mária Terézia uralkodói taktikája révén igyekezett minél tovább kitérni a döntések, illetve azok nyílt közlése elől, ehelyett inkább vég nélkül véleményezéseket íratott. Az így kialakult hosszadalmas hivatali ügyintézés miatt az ügyek nem jutottak el a döntésig, az ellenzői és kritikussai lendületüket veszítették. A hosszú vitákban kimerült vezető elitet pedig – a szerző szerint – azzal lepte meg, hogy váratlanul mégis döntött, és konfrontáltatta őket az előkészített tervvel. (152. old.) Ha nem csupán kiadott rendeleteit, hanem az előkészítő iratokat, a királynő javaslatait, felvetéseit, döntéseit is vizsgáljuk, s látjuk, milyen apró-cseprő ügyekben kellett Mária Teréziának döntenie, érthetetlen ez a kijelentés – olyan hatalmas államkomplexumot, mint a Habsburg Monarchia, nehezen lehetett volna határozatra képtelenül vagy a döntések elodázásával kormányozni.

A szerző a „szereplők” tetteit a szimbolikus kommunikáció eszköztárával magyarázza, illetve viselkedésükbe sok ponton manipulációs motívumot magyaráz bele: például azt, hogy érzelmileg is magukhoz kössék az alattvalókat (168–193. old.), vagy megtéveszték a diplomatákat (64. old.). Lényeges szimbolikus jelentőséget tulajdonít az egyes helyszíneknek is, külön részletezi a bécsi és a schönbrunni paloták termeit, a park egyes részeit, azok tudatos kialakítását (162–173. old.), illetve Bécs nyilvános tereit (198–201. old.). Lau különösen érthetően és összefogottan szól az egyes külpolitikai bonyodalmakról, ismerteti azok történeti előzményeit, a konfliktusokhoz vezető okokat és a megoldási kísérleteket, nemcsak a leíró forrásokat, hanem az Államkancellária iratait is felhasználva. Kiemelendő, ahogy a rendelkezésére álló csekély terjedelem ellenére találóan jellemzi és bemutatja Mária Terézia tanácsadóit, szakértőit (például Tarouca grófot, Haugwitzot, van Swieten) és a Monarchia egyes intézményeit.

A napjainkban olyan divatos „nemek története” is természetesen nagy hangsúlyt kap, és Lau nem szalasztja el, hogy minden adandó alkalommal kiemelve Mária Terézia női mivoltát, azt, hogy mi módon „játszottak” ezzel a korban azért, hogy érdekeiket érvényesítsék (például 88–91., 156., 178–179. old.). Röviden megemlíti, hogy Csehországban 1743-ban például nem királynőnek koronázták meg, hanem királynak – de arról már nem tesz említést, hogy 1741-ben ugyanez történt Pozsonyban, ahogy arról sem, mi állt ennek hátterében.

A modern kifejezések és elbeszélésmód mellett feltűnő, Lau mennyire nem tartja magát a történeti körökben és a történeti szakirodalomban meghonosodott szakkifejezésekhez – talán ezzel is a friss látásmódot és az újításokra való hajlamát akarta kiemelni. Művében azonban problematikusnak tartható egyes fogalmak használata: ritkán él a történeti körökben alkalmazott *Habsburgermonarchie* kifejezéssel, helyette inkább Mária Terézia „birodalmáról” (*Reich, Imperium*) szól. A történészek kerülnek (újabbban Magyarországon is) a Habsburg Birodalom kifejezést (*Habsburgerreich*), éles határt húzva ezzel a Német-római Birodalom (*Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation, Deutsch-römisches Reich, HRR*) és a Habsburg Monarchia közé, sőt elhatárolódva magától a Harmadik Birodalomtól is (*Drittes Reich*). Különösen akkor szembesülhetünk ezzel a fogalombeli pontatlansággal, amikor egyszerre esik szó a Német-római Birodalomról és Mária Terézia birodalmáról, majd a következő bekezdésben pusztán a 'birodalom' szó szerepel... (361. old.) Lau hasonlóan nagyvonalúan bánik az „Österreich” és a „Habsburg” kifejezésekkel is, amelyeket szinonimaként használ az államkomplexumra vonatkoztatva (például 166., 361. old.).

A biográfia – ahogy ezt korábban is kiemeltük – nem ad lehetőséget arra, hogy az uralkodónő és az egyes tartományok viszonyát megismerjük, vagy hogy teljes áttekintést nyerjünk a negyvenévi uralkodás

eredményeiről. A tartományokat főként akkor említi a szerző, amikor azok Mária Terézia valamely szerepváltásában szerepet játszottak, mint például a cseh királynői koronázás alkalmával. A Magyar Királyság érthető módon az 1741. évi koronázás és országgyűlés bemutatásakor, a *Die Tränen einer Königin* és az *In der Mythenschmiede* című alfejezetekben kap hangsúlyt (78–83. old.). Úgy tűnik, az országgyűlési események Lau számára csak annyira érdekesek, amennyire azok színpadiasságáról vagy mítoszteremtő hatásáról szólhat. Szakirodalomként csak Franz Krones 1871-ben megjelent művét idézi, és ez mindent elmond arról, hogy Lau mekkora fontosságot tulajdonít az országnak.

A könyv új hangvételi stílusban íródott, Lau egyéni módon igyekszik olvasóját bevonni gondolatmenetébe: az alfejezetek élén (de akár a szöveg közben is) kérdéssel indít, amit provokációnak szán, majd a következő bekezdésekben ezt a provokatív kérdésfelvetést cáfolja vagy éppen erősíti meg – időnként ironikus felhanggal, ami talán kevésbé illeszkedik a történeti témához, és kevésbé mutatja a történetíró (elvárható) objektivitását. Mondandóját számos történettel, anekdotával színesíti, nemcsak Khevenhüller feljegyzései, hanem utazók és követek is „szóhoz” jutnak (193–195., 205., 335. old.), azonban ezeket az anekdotákat kevésbé tarthatjuk hiteles történeti forrásoknak.

A modern szókinés, a szimbolikus kommunikáció alkalmazott eszköztárának elemzése, az emberi tettek és interakciók mozgatórugóinak megértésére szolgáló és Lau álláspontját egyértelműen rögzítő magyarázatok megnyerőnek és innovatívnak tűnnek – mégis az olvasót kétkedés fogja el: tényleg így történtek az események? Tényleg ennyire megtervezettek és előre kiszámítottak voltak e történeti személyiségek tettei, tényleg ennyire éltek a színlelés eszközeivel? Vajon az elemzések megfelelnek a történeti valóságnak vagy jelenkori gondolatainkat, elvárásainkat és elképzeléseinket vetítjük vissza Mária Terézia korába? Kérdés az is,

hogyan az új vizsgálati módszer és az új fogalmak alkalmazása helyes választás volt-e, és Lau könyve eléri-e azt, hogy az érdeklődőkön túl történészek sora használja majd, akár jövőbeli kutatási célokból. A recenzens ennek kisebb esélyét látja – a mű inkább az érdeklődő és innovatív kezdeményezésekre fogékony publikum tetszésére számíthat.

Végső soron azonban az olvasók döntenek majd, akik mindenképpen egy friss szelvényben íródott, modern és kompakt Mária Terézia-képpel találkozhatnak e könyv oldalain.

KULCSÁR KRISZTINA